

Arkadiusz Czwołek*

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0002-2273-5345

EKSTREMIZM POLITYCZNY NA BIAŁORUSI. ISTOTA I CECHY ZJAWISKA

Streszczenie

Celem artykułu było przedstawienie istoty i cech charakterystycznych ekstremizmu politycznego na Białorusi. W artykule podjęto się również wyjaśnienia postrzegania ekstremizmu politycznego w państwach demokratycznych i niedemokratycznych. W tekście przeanalizowano obowiązujące na Białorusi ustawodawstwo przeciwdziałające działalności ekstremistycznej oraz wskazano wprowadzone w nim zmiany po wyborach prezydenckich w 2020 r. Nowelizacja ustawy o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej na Białorusi służyła głównie usankcjonowaniu prawnemu dalszych represji wobec społeczeństwa oraz zwalczeniu przejawów działalności antysystemowej.

Słowa kluczowe: *Białoruś, bezpieczeństwo narodowe, ekstremizm polityczny, wybory prezydenckie*

Summary

Political extremism in Belarus. The essence and features of the phenomenon

The aim of the article was to present the essence and characteristics of political extremism in Belarus. The article also explores the perception of political extremism in democratic and non-democratic countries. The article analyzes the legislation preventing extremist activity in force in Belarus and indicates the changes introduced in it after the presidential elections in 2020. The amendment to the act on counteracting extremist activity in Belarus was mainly used to legally sanction further repressions against society and to combat manifestations of anti-system activity.

Keywords: *Belarus, national security, political extremism, presidential elections*

* Arkadiusz Czwołek – doktor habilitowany, profesor UMK. Kierownik Katedry Studiów Strategicznych na Wydziale Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie UMK, dyrektor Instytutu Nauk o Bezpieczeństwie UMK. Zajmuje się współczesnymi relacjami białorusko-rosyjskimi, siłami zbrojnymi Białorusi oraz problematyką bezpieczeństwa obszaru poradzieckiego.

Wstęp

Współczesny ekstremizm polityczny jest pojęciem trudno definiowalnym. Jego nieokreślony zakres znaczeniowy powoduje wiele trudności przy interpretacji zjawiska. Niewątpliwie ekstremizm polityczny jest zjawiskiem wielowymiarowym i wieloaspektowym. Dość często jest utożsamiany z pojęciem radykalizmu politycznego. Cechą charakterystyczną obydwóch definicji jest ich niejednoznaczność. Częściowo są traktowane jako synonimy, a częściowo jako pojęcia charakteryzujące odmienne, choć bliskie sobie, zjawiska polityczne i społeczne. Nie jest to jedyny trend występujący w badaniach nad zjawiskami ekstremizmu politycznego i radykalizmu politycznego. W wielu państwach obydwie pojęcia są traktowane jako tożsame. Wśród polskich badaczy istnieje raczej zgoda, że nie są to pojęcia równoważne, choć dyskusyjny pozostaje stopień ich powiązań. Według Adama Hołuba ekstremizm należy traktować odmiennie od radykalizmu, gdyż ten ostatni nie wyklucza swoich zwolenników z przestrzeni legalizmu, mimo głoszenia radykalnych haseł zmiany struktury politycznej. Radykalizm uznaje funkcjonujące w danym systemie politycznym reguły i procedury działania. Radykałowie nie odwołują się do stosowania przemocy, a koncentrują się na teoretycznej refleksji. Z kolei ugrupowania ekstremistyczne występują przeciwko systemowi politycznemu. Nie kwestionują uznawalności przemocy, jako środka służącego realizacji celów politycznych¹.

Także w swoich rozważaniach Roman Tokarczyk podkreśla, iż radykalizm w odróżnieniu od ekstremizmu, jest lepiej uzasadniony teoretycznie i mniej odnosi się działań praktycznych. Radykalizm może mieścić się w dozwolonych prawnie strukturach organizacyjnych i mechanizmach działania, z kolei ekstremizm nie dąży do legalizacji swoich działań. Podobnie Przemysław Kołodziejcki traktuje ekstremizm i radykalizm, jako dwa różne zjawiska. Radykalizm wykracza poza główny nurt poglądów i sposobów działania, ale nie cechuje go bezkompromisowość, czy fundamentalizm proponowanych zmian. Z kolei ekstremizm charakteryzuje się całkowitą dominacją jednej idei, bez większej refleksji teoretycznej i może w swoich działaniach wyjść poza granice prawa, w tym odwołując się do groźby zastosowania przemocy. W dalszej części naszych rozważaniach będziemy

¹ Y. P. Zinchenko, *Extremism from the perspective of a system approach*, „Psychology in Russia: State of the Art” 2014, Volume 7, Issue I, s. 25; A. Hołub, *Państwo wobec ekstremizmu i radykalizmu-ekstremizm i radykalizm wobec państwa*, Szczytno 2020, s. 7; idem, *Ekstremizm i radykalizm jako środowiska rozwoju terroryzmu*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensiis” 2016, t.17, s. 25; M. Rakusa-Suszczewski, *Trzy nurty badania radykalizmu społecznego*, „Zoon Politikon” 2016, nr 7, s. 14; S. Gawroński, P. Piątkiewicz, *Wykorzystanie monitoringu mediów w badaniach ekstremizmu politycznego*, „Polityka i Społeczeństwo” 2018, nr 3 (16), s. 8-9.

posługiwać się terminem ekstremizmu politycznego, jako bardziej adekwatnego do analizowanego zjawiska².

Wśród dwóch najważniejszych cech ekstremizmu politycznego wymienia się najczęściej jego radykalny charakter oraz skłonność do stosowania przemocy. Według Romana Tokarczyka „ekstremizm polityczny stanowi zespół form myśli politycznej i opartych na nich zachowań politycznych, usytuowanych na skrajach osi odzwierciedlających swoją skalę całe rzeczywiste, zróżnicowane spektrum polityczne określonego miejsca i czasu, z jego środkiem albo centrum jako punktem odniesienia”. W opinii wspomnianego badacza ekstremiści posługują się głównie dwoma formami myśli – ideą oraz słabo rozwiniętą ideologią, charakteryzująca się niskim poziomem racjonalizacji i silnym nasyceniem emocjonalnością. Samo zjawisko ekstremizmu politycznego charakteryzuje się relatywizmem w przestrzeni i czasie. To co w jednym miejscu lub czasie może być uznane za przejaw ekstremizmu politycznego, nie musi nim być w innym miejscu lub czasie. Nie zawsze temu zjawisku towarzyszą działania przemocowe. Mogą to być postawy, poglądy, przekonania i idee o charakterze ekstremistycznym, obecne w świadomości społecznej. Z kolei Ryszard Herbut definiuje pojęcie ekstremizmu politycznego jako zbiór poglądów, koncepcji, idei, postulatów, żądań o zróżnicowanym poziomie spójności wewnętrznej i komplementarności, charakteryzujący się skrajnością w odniesieniu do funkcjonującego układu sił politycznych. Podobnie zjawisko ekstremizmu politycznego charakteryzuje Aleksandra Moroska-Bonkiewicz, jako kompleks różnorodnych poglądów i działań politycznych, kontestujących demokratyczne państwo prawa i jego podstawowe wartości³. Iwona Jakimowicz-Ostrowska termin ekstremizm polityczny rozumie jako podstawę podzielenia skrajnych poglądów w danej sprawie, charakteryzującą się gwałtownością reakcji i zachowań, oraz pewnego rodzaju krańcowością w wyrażanych postawach i opiniach. Ekstremiści stosują lub dążą do stosowania środków ostatecznych w postaci przemocy lub terroru w celu osiągnięcia planowanych celów politycznych. Do najczęściej występujących źródeł ekstremizmu politycznego można zaliczyć m.in. ekonomiczne, polityczne, ideologiczne, religijne oraz psychologiczne⁴.

² R. Tokarczyk, *Teoretyczna a praktyczna istota współczesnego ekstremizmu politycznego*, w: *Doktryny i ruchy współczesnego ekstremizmu politycznego*, red. E. Olszewski, Lublin 2004, s.16; P. Kołodziejczyk, *Metodologiczne problemy badania internetowych witryn ekstremistycznych*, „*Studia Politicae Universitatis Silesiensis*” 2012, nr 8, s. 52-54.

³ A. Morosko-Bonkiewicz, *Prawicowy ekstremizm w Republice Federalnej Niemiec- zagrożenie dla demokracji?*, „*Przegląd Zachodni*” 2011, nr 4, s. 116.

⁴ R. Bäcker, *Typologia doktryn i ruchów współczesnego ekstremizmu politycznego*, w: *Doktryny i ruchy współczesnego...*, s.79; K. Karolczak, *Uwarunkowania i źródła ekstremizmu politycznego*, w: *Doktryny i ruchy współczesnego*, s. 39-44; R. Tokarczyk, *Rozważania nad pojęciem ekstremizmu*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*”, Lublin-Polonia, Sectio G, 2003/2004, vol. L/LI, s. 267-268; R. Herbut, *Ekstremizm polityczny*, w: *Leksykon politologii wraz z Aneksm o: reformie samorządowej, wyborach do sejmu, prezydenckich oraz gabinetach rządowych*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 86-87; A. Morosko-Bonkiewicz,

Można wyróżnić różne typologie ekstremizmu politycznego. Ekstremizm polityczny może być zróżnicowany pod względem kryteriów przestrzennych (prawicowy, lewicowy), ideologicznych (treści apelu programowego), legitymizacyjnych (uznanie bądź kwestionowanie istniejącego systemu politycznego), formy organizacyjnej (partie, stowarzyszenia, sieci), poziomu aktywności (bierny, czynny) oraz stopnia intensywności (twardy i miękki). W przypadku dwóch ostatnich kryteriów warto je szerzej opisać. Rozróżnienie na bierny/czynny ekstremizm polityczny wprowadził Patryk Tomaszewski, który badał polskie grupy ekstremistyczne. Pierwszy typ występuje głównie w sferze idei, a ekstremiści prezentują swoje przekonania i poglądy w celu zdobycia nowych zwolenników. W wymiarze koncepcyjnym analizują oni aktualną rzeczywistość oraz przedstawiają swoją własną wizję przyszłego ładu społecznego. Swoje cele realizują głównie za pośrednictwem biuletynów, ulotek, plakatów, często wykorzystując nowe media. Z kolei czynni eksterniści odwołują się do prawnych i pozaprawnych środków działania. W tej pierwszej grupie znajdują się takie środki, jak: pikety, protesty uliczne, oraz kontrmanifestacje. W działaniach nielegalnych ekstremiści mogą wykorzystywać metody zastraszania przeciwników politycznych, nawoływać do przemocy i stosować ją w celach politycznych, czy też destabilizować system polityczny. Kryterium stopnia intensywności wprowadzili Uwe Backes oraz Eckhard Jesse i Tom Thieme. Pozwala ono lepiej scharakteryzować i rozróżnić postawy ekstremistyczne. Celem twardego ekstremizmu jest całkowita negacja demokratycznego państwa konstytucyjnego i mniej lub bardziej jawne dążenie do zmiany systemu na dyktaturę. Miękki ekstremizm polityczny odrzuca tylko niektóre elementy państwa demokratycznego, wspierając formalnie jego zasady i wartości⁵.

Jeszcze większe problemy występują w zdefiniowaniu na gruncie prawnym pojęcia ekstremizmu politycznego. W rezolucjach Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 2003 r. i 2008 r. ekstremizm rozpatruje się w kontekście religijnym, rasowym i narodowym, a nie politycznym. Tym samym stosuje się ograniczoną definicję ekstremizmu tylko do pewnego typu zjawisk, wyłączając z jego pojęcia działania motywowane politycznie. Z kolei w rezolucji 1344 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z dnia 29 września 2003 r. o zagrożeniach dla demokracji ze stronnych partii i ruchów ekstremistycznych w Europie, ekstremizm jest definiowany jako forma działalności politycznej, która jawnie lub skrycie odrzuca

Prawicowy ekstremizm w Republice Federalnej Niemiec - zagrożenie dla demokracji?, „Przegląd Zachodni” 2011, nr 4, s. 116; I. Jakimowicz-Ostrowska, *Radykalizm polityczny jako reakcja na własne państwo. Europa Środkowa i Wschodnia w XXI wieku*, „Przegląd Zachodni” 2011, nr 4, s. 77; Y. P. Zinchenko, op. cit., s. 25.

⁵ A. Morosko-Bonkiewicz, dz. cyt., s. 117; 48-49; P. Tomaszewski, *Ekstremizm polityczny a bezpieczeństwo państwa - rozważania w kontekście Polski*, „Historia i Polityka” 2012, nr 7(14), s. 48-49.

zasady demokracji parlamentarnej, bardzo często opiera swoją ideologię i działania polityczne na nietolerancji, wykluczeniu, ksenofobii, antysemityzmie oraz ultranacjonalizmie. W rezolucji Parlamentu Europejskiego z dnia 13 grudnia 2007 r. w sprawie walki z rosnącym ekstremizmem w Europie, nie podjęto się zdefiniowania pojęcia ekstremizmu, raczej koncentrując się na określeniu jego cech. We wspomnianej rezolucji za ruchy ekstremistyczne potraktowano te, które opierały swoją ideologię i dyskurs polityczny, a także działalność, na dyskryminacji, rasizmie, nietolerancji, podżeganiu do nienawiści religijnej, wykluczeniu, ksenofobii, antysemityzmie, antycyganizmie, homofobii, mizoginizmie i skrajnym nacjonalizmie. Także u Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie wystąpiły trudności w zdefiniowaniu pojęcia ekstremizmu, a samo zjawisko ekstremizmu połączono z występowaniem terroryzmu. W ustawodawstwach państw unijnych zasadniczo nie występuje prawna definicja ekstremizmu politycznego. W przypadku Niemiec, w corocznych raportach Urzędu Ochrony Konstytucji, pojęcie ekstremizmu stosuje się wobec ugrupowań i partii politycznych zagrażających systemowi politycznemu państwa⁶.

Próby zdefiniowania pojęcia ekstremizmu podjęła się również Szanghajska Organizacja Współpracy w konwencji o walce z terroryzmem, separatyzmem i ekstremizmem z 2001 r. W dokumencie tym ekstremizm określono jako każde działanie, którego celem jest przejęcie siłą władzy lub jej przymusowe utrzymanie. Do tego typu działań zaliczono także próbę zmiany przemocą ustroju konstytucyjnego państwa, bądź poważne naruszenie bezpieczeństwa publicznego, w tym udział w nielegalnych formacjach zbrojnych i wyrażanych przez nie celach. Przyjęte we wspomnianej konwencji kryteria ekstremizmu skrytykowała OBWE, jako zbyt szerokie i mogące ograniczać podstawowe prawa i wolności obywatelskie. W konwencji Szanghajskej Organizacji Współpracy o przeciwstawianiu się ekstremizmowi z 2017 r., określono te pojęcie, jako ideologię i praktykę, skierowaną

⁶ Resolution 1344 (2003). *Threat posed to democracy by extremist parties and movements in Europe*, <https://pace.coe.int/en/files/17142#trace-2> [dostęp: 4.12.2021]; *Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach*, <https://www.osce.org/files/f/documents/1/d/111438.pdf> [dostęp: 6.12.2021]; *Аналитическая записка по шанхайской конвенции о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом* <https://www.osce.org/files/f/documents/2/6/470538.pdf> [dostęp 10.12.2021]; Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 13 grudnia 2007 r. w sprawie walki z rosnącym ekstremizmem w Europie, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2007-0623_PL.html [dostęp: 4.12.2021]; A. Hołub, *Państwo wobec ekstremizmu i radykalizmu*, s. 11; *Анализ законодательства Республики Беларусь о противодействии экстремизму и недопущении реабилитации нацизма*, pdf., s. 1; https://www.icnl.org/wp-content/uploads/анализ-закона-Беларусь_экстремизм_28-07-2021-1.pdf [dostęp: 5.12.2021]; С.С. Восканян, *К вопросу о классификации экстремизма*, http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnalapep/2017/9/politics/voskanyan.pdf [dostęp: 5.12.2021].

na rozniecanie konfliktów politycznych, socjalnych, rasowych, narodowych i religijnych drogą przemocy lub w postaci innych działań antykonstytucyjnych⁷.

W literaturze przedmiotu występuje dość jednowymiarowe postrzeganie ekstremizmu politycznego jako zjawiska występującego głównie w państwach demokratycznych. Jest to dość uproszczony obraz zjawiska ekstremizmu politycznego. Wszystkie przedstawione dotąd definicje i typologie ekstremizmu politycznego dotyczą systemów demokratycznych. W zależności od rodzaju struktur politycznych i społeczeństwa, występują dwa rozumienia ekstremizmu politycznego, wynikające z ich usytuowania społeczno-politycznego. Inaczej należy definiować ekstremizm polityczny w reżimach demokratycznych, a inaczej w systemach niedemokratycznych. Do ekstremalnych poglądów i działań politycznych w systemach demokratycznych można zaliczyć te nie akceptujące fundamentalnych wartości właściwych dla demokracji i społeczeństwa obywatelskiego. Jako działania ekstremalne można potraktować te, które przeciwstawiają się porządkowi demokratycznemu, a sami ekstremiści nie wyrzekają się stosowania przemocy, często przekładając prawa jednostki ponad interesy realnej lub wyobrażonej zbiorowości. W systemach niedemokratycznych blokuje się i uniemożliwia się powstawanie i funkcjonowanie podmiotów politycznych. Istnieje tylko jeden władczy podmiot polityczny, który uznaje wszystkie działania skierowane przeciwko sobie jako ekstremalne. W reżimach niedemokratycznych za ekstremalne grupy mogą uchodzić te identyfikujące się z ideami wolnościowymi, czy też te prowadzące działalność antysystemową, stanowiącą dla nich racjonalną formę aktywności politycznej. O ile w systemach demokratycznych ekstremiści negują podstawowe wartości demokratyczne, o tyle w reżimach niedemokratycznych podmioty domagające się ich przestrzegania są często traktowane przez władze jako ekstremistyczne. W tego typu państwach każdy rodzaj działalności obywatelskiej, czy też opozycyjnej może być klasyfikowany jako przejaw ekstremizmu politycznego. Prezentowane indywidualne/zbiorowe formy protestu są często traktowane jako działalność ekstremistyczna. Do ugrupowań ekstremistycznych są często zaliczane organizacje międzynarodowe, i ich filie, organizacje pozarządowe, czy też prodemokratyczne partie polityczne. W tego typu państwach przyjmuje się często ustawodawstwo przeciwdziałające działalności eksternistycznej oraz opracowuje się strategię zwalczania ekstremizmu politycznego. Występuje

⁷ Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом, https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000316_ [dostęp: 5.12.2021]; Конвенция Шанхайской организации сотрудничества по противодействию экстремизму, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102574570&backlink=1&&nd=102632751> [dostęp: 5.12.2021]; Аналитическая записка по шанхайской конвенции о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом <https://www.osce.org/files/f/documents/2/6/470538.pdf> [dostęp 10.12.2021]; Анализ законодательства Республики Беларусь о противодействии экстремизму, pdf. s. 2-3.

też dość płynna granica pomiędzy interpretacją działalności ekstremistycznej i terrorystycznej⁸.

1. Unormowania prawne przestępstw o charakterze ekstremistycznym na Białorusi

Pierwsze ogólne regulacje w obszarze przeciwdziałania ekstremizmowi znajdziemy w konstytucji Republiki Białoruś z 1994 r. z późniejszymi zmianami. W art. 5 ustawy zasadniczej zabroniono tworzenia i działalności partii politycznych i organizacji społecznych, których celem pozostawała zmiana przemocą podstaw ustroju konstytucyjnego, lub propagujących wojnę bądź wrogość społeczną, narodową, religijną i rasową. Z kolei w art. 16 konstytucji zabroniono działalności organizacji religijnych, ich organów lub przedstawicieli, skierowanej przeciwko suwerenności Republiki Białoruś, jej ustrojowi konstytucyjnemu oraz zgodzie obywatelskiej⁹.

Już w 2002 r. w Federacji Rosyjskiej uchwalono ustawę „O przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej”, która stworzyła podstawy prawne do zwalczania ugrupowań ekstremistycznych. Na celowniku władz rosyjskich, oprócz faktycznych ugrupowań ekstremistycznych, znalazły się także opozycyjne ugrupowania polityczne, czy też prodemokratyczne organizacje pozarządowe. W odróżnieniu od Rosji, Białoruś zwlekała z przyjęciem podobnej ustawy. Być może zdecydowała o tym wystarczająca liczba narzędzi do zwalczania własnej, nielicznej i słabej opozycji politycznej, czy też funkcjonującego na granicy przetrwania sektora obywatelskiego. Ta sytuacja zmieniła się po „pomarańczowej rewolucji” na Ukrainie w 2004 r., gdy Łukaszenka wyciągnął wnioski z jej przebiegu i dostrzegł zagrożenia dla swojej autorytarnej władzy. W konsekwencji wydarzeń ukraińskich, Łukaszenka zaczął poszukiwać skuteczniejszych i efektywniejszych narzędzi zwalczania masowych protestów społecznych. Już przed wyborami prezydenckimi na Białorusi w 2006 r. pojawiły się pierwsze sygnały o przygotowaniu ustawy o przeciwstawianiu się ekstremizmowi. Przy jej opracowywaniu wzorowano się na rosyjskich rozwiązaniach w tym względzie. Należy przy tym zwrócić uwagę, iż cały czas dokonuje się ewolucja rosyjskiego i białoruskiego ustawodawstwa o przeciwdziałaniu się działalności ekstremistycznej. Obydwa państwa często też kopiują swoje rozwiązania w tym względzie. Pod koniec

⁸ R. Bäcker, *Rozumienie Rosji jako zadanie dla teorii polityki*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2008, nr 2, s. 19-20; M. Pomorska, *Ekstremizm polityczny z perspektywy polityczno-psychologicznej*, „Przegląd Zachodni” 2011, nr 4, s. 187-188.

⁹ Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.), <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/> [dostęp: 4.12.2021].

grudnia 2006 r. parlament białoruski przegłosował ustawę o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej, która zaczęła obowiązywać od 4 stycznia 2007 r. W następnych latach kilkakrotnie nowelizowano wspomnianą ustawę. Po wyborach prezydenckich na Białorusi w 2020 r. nastąpiła olbrzymia fala protestów społecznych przeciwko dalszym rządom Łukaszenki. Reżim zdecydował się na masowe represje wobec ich uczestników oraz przystąpił do przeglądu całego ustawodawstwa krajowego w celu zaostrzenia kar za działalność ekstremistyczną. Już pod koniec stycznia 2021 r. Łukaszenka zapowiedział zaostrzenie środków kontroli wobec społeczeństwa i podjął decyzję o znaczącym rozszerzeniu środków represyjnych. Podjął również decyzję o wydatnym rozszerzeniu podstaw prawnych dalszych represji. Celem podjętej reformy było również zagwarantowanie bezpieczeństwa przedstawicielom reżimu oraz strukturom siłowemu, zaangażowanym w zwalczanie postaw opozycyjnych. W pierwszej połowie 2021 r. rozpoczęły się prace nad ustawą o zapobieganiu rehabilitacji nazizmu oraz nowelizacją ustawy o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej. Przystąpiono również do nowelizacji ustawy o bezpieczeństwie narodowym, oraz podjęto działania w celu zagwarantowania dodatkowej ochrony dla urzędników państwowych (w tym m.in. sędziów) oraz dziennikarzy mediów proreżimowych. Przygotowywano również zmiany w ustawach o zgromadzeniach publicznych i działalności adwokackiej. Nie pominięto również prawa pracy. Trwały także intensywne prace nad zaostrzeniem przepisów w prawie karnym i administracyjnym. Niebagatelną rolę w zwalczaniu przeciwników reżimu miała odegrać znowelizowana ustawa o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej oraz wprowadzone na jej podstawie nowe sankcje karne i administracyjne. W nowej redakcji wspomnianej ustawy znacznie rozszerzono definicję ekstremizmu politycznego i działań traktowanych jako ekstremistycznych. Zmian tych nie konsultowano publicznie. W kwietniu 2021 r. znowelizowaną ustawę o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej przyjął parlament, 14 maja 2021 r. podpisał ją prezydent, a od 16 czerwca 2021 r. zaczęła obowiązywać¹⁰.

W znowelizowanej ustawie o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej definiowano ekstremizm (działalność ekstremistyczną) jako działalność obywateli Republiki Białoruś, i innych podmiotów (cudzoziemców, osób bez obywatelstwa, partii politycznych, związków zawodowych, pozostałych organizacji społecznych i religijnych, organizacji zagranicznych i międzynarodowych, ugrupowań i indy-

¹⁰ Закон Республики Беларусь 14 мая 2021 г. No 104-3 „Об изменении законов по вопросам противодействия экстремизму”, <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H12100104&p1=1> [dostęp: 7.12.2021]; A. Czwołek, *Opozycja polityczna na Białorusi (1989-2010)*, Gdańsk 2013, s. 375-376; N. Duraj, *Sposoby walki z ekstremizmem w Federacji Rosyjskiej*, Poznań 2018, s. 56; K. Kłysiński, P. Źochowski, *Legalizacja terroru. Białoruski reżim rozszerza podstawy prawne represji*, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_401_1.pdf [dostęp: 8.12.2021].

widualnych przedsiębiorców), skierowaną na planowanie, organizację, przygotowanie i przeprowadzenie zamachu na niezależność, integralność terytorialną, suwerenność oraz podstawy ustroju konstytucyjnego państwa¹¹.

W porównaniu ze wcześniejszymi wersjami ustawy o przeciwdziałaniu działalności eksternistycznej znacznie rozszerzono i sprecyzowano katalog przestępstw o charakterze ekstremistycznym. Zaliczono do nich: zmianę ustroju konstytucyjnego lub naruszenie integralności terytorialnej państwa; zagarnięcie lub przejęcie drogą niekonstytucyjną władzy państwowej; utworzenie ugrupowania ekstremistycznego lub udział w jego działalności; współuczestnictwo w działalności ekstremistycznej, udział w szkoleniach lub przygotowaniach do tego typu działalności; rozpowszechnianie nieprawdziwych lub dyskredytujących informacji o położeniu politycznym, ekonomicznym, socjalnym, wojennym bądź międzynarodowym państwa, czy też o sytuacji prawnej obywateli Republiki Białoruś; znieważenie przedstawicieli władzy w związku z wykonywanymi przez nich obowiązkami służbowymi oraz dyskredytację organów władzy państwowej i administracji; utworzenie nielegalnej formacji o charakterze zbrojnym; prowadzenie działalności terrorystycznej; podżeganie do wrogości lub waśni rasowej, narodowej, religijnej, bądź socjalnej; zachęcanie do wrogości politycznej lub ideologicznej, bądź wrogości lub niezgody w odniesieniu do jakiejkolwiek grupy społecznej; bezprawne działania wobec porządku publicznego i moralności publicznej, trybowi administracyjnemu, życiu, zdrowiu, wolności osobistej, czci i godności osobistej, oraz majątkowi; organizacje i przeprowadzenie masowych zamieszek, aktów wandalizmu, związanych z uszkodzeniem lub zniszczeniem majątku, zajęciem gmachów i budynków, bądź zorganizowanie innych działań poważnie naruszających porządek publiczny, lub aktywny udział w tych działaniach motywowanych wrogością bądź waśnią rasową, narodową, religijną, socjalną, polityczną, ideologiczną etc.; wykorzystywanie do nielegalnych działań broni, amunicji, bądź materiałów wybuchowych; propagowanie wyjątkowości, wyższości lub niepełnowartościowości człowieka ze względu na jego przynależność do określonej grupy społecznej, ze względu na rasę, narodowość, przynależność religijną lub językową; rozpowszechnianie materiałów o charakterze ekstremistycznym, a także ich przygotowywanie, publikacja, chronienie, bądź przewożenie takich materiałów w celu kolportażu; rehabilitację nazizmu, propagowanie lub publiczne demonstrowanie, przygotowanie i rozpowszechnianie symboliki

¹¹ Закон Республики Беларусь 4 января 2007 г. № 203-З О противодействии экстремизму, <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10700203> [dostęp: 6.12.2021]; Закон Республики Беларусь 18 июля 2019 г. № 227-З Об изменении Закона Республики Беларусь „О противодействии экстремизму”, <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H11900227&p1=1> [dostęp: 6.12.2021]; Федеральный закон от 25.07.2002 г. № 114-ФЗ „О противодействии экстремистской деятельности”, <http://kremlin.ru/acts/bank/18939> [dostęp: 6.12.2021].

nazistowskiej i atrybutów nazistowskich, a także chronienie, bądź nabywanie takiej symboliki i atrybutów w celu ich rozpowszechniania; utrudnienie prowadzenia zgodnie z prawem działalności organów państwowych, w tym Centralnej Komisji Republiki Białorusi ds. Wyborów i Prowadzenia Referendów Krajowych, komisji wyborczych, komisji ds. prowadzenia referendów, komisji wyborczych ds. prowadzenia głosowania w sprawie odwołania deputowanego, a także występowanie przeciwko zgodnej z prawem działalności urzędników tych organów, komisji, połączone z użyciem przemocy lub groźby jej użycia, przekupstwem, oszustwem, w tym także wobec najbliższej rodziny takich osób; finansowanie działalności ekstremistycznej; publiczne wezwanie do organizowania i przeprowadzenia nielegalnych zebrań, mitingów, ulicznych pochodów, demonstracji, pikietowania, połączonego z naruszeniem obowiązującego porządku ich organizacji i przeprowadzenia, bądź zmuszeniem do uczestnictwa w takich przedsięwzięciach z wykorzystaniem przemocy lub groźby jej użycia, stosowaniem oszustwa bądź obietnicy wynagrodzenia; organizacja masowych nielegalnych akcji protestacyjnych skutkujących śmiercią ludzi, bądź poważną utratą zdrowia¹².

Przyjęte w 2021 r. poprawki do ustawy o przeciwstawianiu się działalności ekstremistycznej naruszały międzynarodowe standardy praw i wolności człowieka. W porównaniu ze wcześniejszą wersją ustawy z 2019 r. dodano nowe podmioty mogące prowadzić działalność ekstremistyczną: związki zawodowe, organizacje zagraniczne i międzynarodowe, ugrupowania oraz indywidualnych przedsiębiorców. Regulacje te stanowiły reakcję reżimu na zaangażowanie się konkretnych środowisk w protesty powyborcze w 2020 r. bądź wynikały z obaw przed wsparciem zagranicznym oponentów politycznych. Nawet w podobnej ustawie rosyjskiej nie występuje aż tak rozbudowana definicja ekstremizmu, jak w ustawodawstwie białoruskim. Rozszerzono i uzupełniono katalog czynów uważanych za ekstremistyczne. Już w poprzednich wersjach wspomnianej ustawy z ostrą krytyką spotkał się szeroki, nieprecyzyjny, katalog działań ekstremistycznych, ujmujący zarówno działania o najcięższym gatunkowo charakterze (np. terroryzm), jak i te zupełnie niskiej rangi (np. kolportaż ulotek). Zgodnie z tymi regulacjami za działanie ekstremistyczne traktowano zarówno akt terroru, jak i rozdanie broszury na ulicznej demonstracji. Po zmianach w 2021 r. jeszcze bardziej rozciągnięto granice działalności ekstremistycznej, zaliczając do niej m.in. uczestnictwo w ugrupowaniu ekstremistycznym; przygotowanie się do działalności ekstremistycznej; rozpowszechnianie nieprawdziwych informacji o położeniu politycznym, gospodarczym, socjalnym, wojennym, międzynarodowym państwa, w tym także o sytuacji prawnej obywateli; znieważanie przedstawicieli władzy oraz dyskredytację organów władzy państwowej; organizacje i prowadzenie

¹² Закон Республики Беларусь 4 января 2007 г. № 203-3 „О противодействии экстремизму”, <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10700203> [dostęp: 6.12.2021].

nielegalnych akcji protestacyjnych oraz wykorzystywanie broni, amunicji, bądź materiałów wybuchowych. Dodatkowo uszczegółowiono i uzupełniono wiele wcześniejszych zapisów dotyczących działalności ekstremistycznej, jak chociaż regulacje dotyczące propagowania nazizmu, czy też podlegania do wrogości lub waśni narodowej, religijnej, socjalnej etc. Nieznacznie zmodyfikowano również definicję organizacji ekstremistycznej. Przyspieszono także procedurę likwidacji organizacji oskarżonej o prowadzenie działalności ekstremistycznej. We wcześniejszej wersji ustawy decyzję o likwidacji organizacji ekstremistycznej podejmował Sąd Najwyższy, a po nowelizacji ustawy w 2021 r. każdy sąd powszechny. Zmieniono także definicję ugrupowania ekstremistycznego. Wcześniej była to grupa dwóch lub więcej osób wstępnie zorganizowana dla prowadzenia działalności ekstremistycznej, obecnie zaś grupa obywateli prowadząca działalność ekstremistyczną, wspierająca tego typu czyny, finansująca jej funkcjonowanie, oraz rozważająca możliwość prowadzenia tego typu działalności. Różnica w tych dwóch zaprezentowanych podejściach była kolosalna. W 2019 r. uczestnictwo w zorganizowanej grupie ekstremistycznej stanowiło podstawę wyciągnięcia konsekwencji prawnych, zaś po zmianach w 2021 r. wystarczyło do postawienia zarzutów karnych samo oskarżenie o rozważenie możliwości udziału w jej działaniach¹³.

W nowej redakcji ustawy o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej z 2021 r. poszerzono katalog podmiotów odpowiedzialnych za jej zwalczanie. Do wcześniej wymienionych podmiotów (prezydent, rząd, służby bezpieczeństwa, ministerstwo spraw wewnętrznych, prokuratura, wojska ochrony pogranicza, służby celne, komitet śledczy, ministerstwo informacji) dodano ministerstwa kultury, edukacji, religii i narodowości, organy sprawiedliwości, finansowe organy dochodzenia Komitetu Kontroli Państwowej, miejskie organy wykonawcze i administracyjne, a nawet Narodową Akademię Nauk Białorusi. Zwiększono także ich kompetencje w zakresie walki z ekstremizmem. Zgodnie z zarządzeniem Rady Ministrów Republiki Białorusi z dnia 12 października 2021 r. wszystkie podmioty odpowiedzialne za zwalczanie ekstremizmu zobowiązano do przekazywania dwukrotnie w ciągu roku informacji do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych o podejmowanych działaniach w tym względzie. Dodatkowo resort spraw wewnętrznych

¹³ Закон Республики Беларусь 4 января 2007 г. № 203-3 О противодействии экстремизму, <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10700203> [dostęp: 6.12.2021]; Закон Республики Беларусь 18 июля 2019 г. No 227-3 Об изменении Закона Республики Беларусь „О противодействии экстремизму”, <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H11900227&p1=1> [dostęp: 6.12.2021]; *Анализ изменений в анти-экстремистское законодательство*, <https://humanconstanta.by/analiz-izmenenij-v-anti-ekstremistskoe-zakonodatelstvo/> [dostęp: 7.12.2021]; *Анализ законодательства Республики Беларусь о противодействии экстремизму и недопущении реабилитации нацизма*, pdf., s.9-10, 21-52; https://www.icnl.org/wp-content/uploads/analiz-zakona-Belarusy_ekstremizm_28-07-2021-1.pdf [dostęp: 5.12.2021].

zobligowano do przygotowania i aktualizowania listy organizacji ekstremistycznych. Powołano także komisję zajmującą się oceną materiałów w przestrzeni publicznej pod kątem występowania w niej treści ekstremistycznych. W sierpniu 2021 r. na podstawie dekretu prezydenckiego wprowadzono nawet możliwość pozbawienia obywatelstwa za prowadzenie działalności ekstremistycznej. Na mocy zaś dekretu głowy państwa z dnia 22 listopada 2021 r. powołano przy Radzie Bezpieczeństwa – Międzyresortową Komisję ds. Przeciwdziałania się Działalności Ekstremistycznej i Zwalczania Terroryzmu. W jej skład powołano m.in. Generalnego Prokuratora, naczelnika Służby Bezpieczeństwa Prezydenta Republiki Białoruś, naczelnika Centrum Operacyjno-Analitycznego przy Prezydencie Republiki Białoruś, oraz przewodniczących Komitetu Śledczego i Państwowego Komitetu Ekspertyz Sądowych, Ministra Spraw Wewnętrznych, Ministra Obrony Narodowej, Ministra ds. Sytuacji Nadzwyczajnych, przewodniczących Państwowego Komitetu Granicznego, Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego oraz Państwowego Komitetu Celnego. Zadanie nowej komisji międzyresortowej polegało na koordynacji działalności wszystkich podmiotów państwowych odpowiedzialnych za zwalczanie ekstremizmu i terroryzmu. W kompetencjach tego organu znalazła się także analiza przyczyn i warunków sprzyjających rozwojowi obydwóch zjawisk. Wspomnianą komisję zobowiązano także do przygotowania rozwiązań prawnych w celu zwalczania rozwoju ekstremizmu i terroryzmu oraz bieżącą analizę zagrożeń związanych z tymi zagrożeniami¹⁴.

W znowelizowanej ustawie o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej z 2021 r. uproszczono i przyśpieszono procedury zawieszenia, zakończenia działalności oraz likwidacji podmiotu prowadzącego działalność ekstremistyczną. Przed zmianami w 2021 r. wyłącznie Prokurator Generalny decydował o zawieszeniu działalności podmiotu podejrzanego o prowadzenie działalności ekstremistycznej, obecnie takie postanowienie mogą wydać także wszyscy prokuratorzy obwodowi. W okresie zawieszenia działalności tego typu organizacje nie mogą m.in. korzystać ze swoich rachunków bankowych (poza koniecznością zapłaty należności podatkowych); organizować imprez masowych i akcji protestacyjnych; przechodzić reorganizacji; prowadzić działalności reklamowej, wydawniczej i poligraficznej; wydawać własnej gazety i materiałów informacyjnych; uczestniczyć w pracy organów państwowych etc. Decyzję o zakazie dalszej działalności

¹⁴ Закон Республики Беларусь 4 января 2007 г. № 203-3 О противодействии экстремизму, <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10700203> [dostęp: 6.12.2021]; Постановление Совета Министров Республики Беларусь 12 октября 2021 г. № 575 „О мерах противодействия экстремизму и реабилитации нацизма”, <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=C22100575&p1=1> [dostęp: 17.12.2021]; Указ № 450 „О Межведомственной комиссии по противодействию экстремизму и борьбе с терроризмом”, <https://president.gov.by/ru/documents/ukaz-no-450-ot-22-noyabrya-2021-g> [dostęp: 17.12.2021].

i likwidacji podmiotu oskarżonego o prowadzenie działalności ekstremistycznej podejmują obwodowe sądy powszechne i gospodarcze. Przed wprowadzonymi zmianami w 2021 r., taką decyzję podejmował wyłącznie Sąd Najwyższy na wniosek Prokuratora Generalnego. Nowe zmiany miały uprościć i przyspieszyć procedurę zakończenia i likwidacji podmiotu oskarżonego o prowadzenie działalności ekstremistycznej. W nowej redakcji ustawy z 2021 r. umieszczono dodatkowo sankcje karne za niewykonanie postanowienia sądu o zakazie dalszej działalności. Dodano także rozbudowane przepisy dotyczące przeciwdziałania propagowaniu ekstremizmu i rozpowszechnianiu materiałów ekstremistycznych¹⁵.

Najpoważniejszą konsekwencją przyjęcia znowelizowanej ustawy o zwalczaniu ekstremizmu z 2021 r., stanowiło znaczne zaostrzenie sankcji karnych i administracyjnych za tego typu działalność. Ze względu na rozszerzenie definicji ekstremizmu i jego przejawów, wprowadzono zmiany w kodeksie karnym oraz kodeksie wykroczeń administracyjnych. W następstwie tych działań znowelizowano także kodeks karny wykonawczy, czy też kodeks postępowania cywilnego. Projekt nowelizacji kodeksu karnego spotkał się z ostrą reakcją Biura Przedstawiciela OBWE ds. Wolności Mediów. W przygotowanym raporcie skrytykowano przepisy dotyczące odpowiedzialności karnej za prowadzenie działalności ekstremistycznej, zarzucając stosowanie bardzo szerokich i ogólnych kryteriów tego typu czynów, które ułatwiały ich nadinterpretację. Nowe rozwiązania wielokrotnie naruszały standardy międzynarodowe, np. dotyczące organizowania zgromadzeń publicznych etc. Część regulacji dotyczących ekstremizmu przeniesiono do kodeksu karnego całościowo, lub częściowo z ustawy o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej. W kodeksie karnym umieszczono dodatkowe regulacje dotyczące przestępstw o charakterze ekstremistycznym, a część wcześniej występujących rozszerzono. Dodatkowo podwyższono sankcje karne za tego typu przestępstwa. W celu zilustrowania tego zjawiska warto podać kilka najważniejszych zmian. W znowelizowanym kodeksie karnym, zgodnie z art. 361¹, utworzenie ugrupowania ekstremistycznego, bądź rehabilitującego nazizm, a także kierowanie nim i uczestnictwo w nim, było zagrożone ograniczeniem wolności do 5 lat lub pozbawieniem wolności od 3 do 7 lat. W przypadku powtórzenia tego przestępstwa wyznaczono karę ograniczenia wolności od 3 lat do 5 lat lub pozbawienia wolności od 6 lat do 10 lat. Te regulacje występowały we wcześniejszych wersjach kodeksu karnego, novum jakie się pojawiło dotyczyło kar za uczestnictwo w ugrupowaniu ekstremistycznym, zagrożone karą ograniczenia wolności do 4 lat, lub pozbawienia wolności od 2 do 6 lat. W art. 361² dotyczącym finansowania działalności ekstremistycznej, wprowadzono nowe sankcje w przypadku powtórzenia tego typu przestępstwa. Dodano nowe regulacje prawne

¹⁵ Закон Республики Беларусь 4 января 2007 г. № 203-3 „О противодействии экстремизму”, <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10700203> [dostęp: 6.12.2021].

(art. 3614 oraz art. 3615) dotyczące wspierania i przygotowania się do prowadzenia działalności ekstremistycznej. Zwiększono także kary za dyskredytację Republiki Białoruś (art. 369¹) oraz znacznie rozszerzono definicję tego przestępstwa, w porównaniu ze wcześniejszą wersją kodeksu karnego. W znowelizowanym kodeksie karnym podniesiono także wysokość kary za znieważenie urzędnika państwowego. Ochroną prawną objęto także jego najbliższą rodzinę (art. 369). Nowe poprawki do kodeksu karnego podniosły znacząco kary za publiczne wezwania do organizacji i przeprowadzenia nielegalnego zgromadzenia, mitingu, ulicznej demonstracji etc. Sankcjami karnymi zagrożono w przypadku przymuszania, lub uczestnictwa w tego typu zgromadzeniach publicznych. Tego typu przestępstwo zagrożono karą ograniczenia wolności, bądź pozbawienia wolności do 5 lat (poprzednio 3 lat). Pojawił się zupełnie nowy art. 342², dotyczący wielokrotnego naruszenia porządku organizowania, lub prowadzenia zgromadzeń publicznych, zagrożony karą ograniczenia, lub pozbawienia wolności do 3 lat. Tą samą sankcją objęto „inne masowe przedsięwzięcia”, nie wyszczególniając ich rodzajów. Tego typu sformułowanie dawało szeroką możliwość nadinterpretacji, gdyż wszystkie koncerty, wystawy, konferencje można było zaliczyć do „innych masowych przedsięwzięć”. W kodeksie wykroczeń administracyjnych podniesiono nawet kilkukrotnie kary finansowe za udział w nielegalnym zgromadzeniu publicznym. Tego typu kary wprowadzono także za naruszenie porządku publicznego w trakcie trwania zgromadzenia publicznego, etc. W świetle nowych przepisów nawet strajk w przedsiębiorstwie można było zakwalifikować jako przejaw działalności ekstremistycznej, gdyby zawierał treści polityczne¹⁶.

W 2021 r. przepisy dotyczące zwalczania ekstremizmu włączono także do wielu innych ustaw. Warto wspomnieć o nowelizacji ustawy medialnej. Wśród założycieli środków masowej komunikacji nie mogły się znaleźć osoby uczestniczące w działalności ekstremistycznej, jeżeli nie minęło przynajmniej 5 lat od postanowienia sądowego o likwidacji takiego podmiotu. Pozostawiono również wcześniejsze regulacje zabraniające mediom rozpowszechniania materiałów

¹⁶ Уголовный кодекс Республики Беларусь 9 июля 1999 г. № 275-3, <https://etalonline.by/document/?regnum=НК9900275> [dostęp: 8.12.2021]; Кодекс Республики Беларусь об административных правонарушениях 6 января 2021 г. № 91-3, <https://etalonline.by/document/?regnum=НК2100091> [dostęp: 9.12.2021]; *Новое законодательное регулирование в Республике Беларусь как реакция властей на события 2020 года, его соотношение с международными стандартами в сфере прав человека*, https://belhelcom.org/sites/default/files/novoe_zakonodatelnoe_regulirovanie_belarus_2021_2.pdf [dostęp: 8.12.2021]; *Правовой анализ проекта Закона Республики Беларусь „Об изменении кодексов по вопросам уголовной ответственности”*, <https://www.osce.org/files/f/documents/e/3/490502.pdf> [dostęp: 8.12.2021]; *Административное законодательство: новые нормы для активистов и организаций гражданского общества*, <https://www.lawtrend.org/freedom-of-association/novoe-administrativnoe-zakonodatelstvo-novye-normy-dlya-aktivistov-i-organizatsij-grazhdanskogo-obshhestva> [dostęp: 10.12.2021].

o charakterze ekstremistycznym, bądź zawierające wezwania do prowadzenia tego rodzaju działalności. Tego typu obostrzenia obowiązywały także w Internecie. Władze mogły również ograniczyć dostęp do witryn internetowych propagujących lub zachęcających do prowadzenia działalności ekstremistycznej. Decyzję w tej sprawie podejmowano na wniosek Prokuratora Generalnego lub prokuratorów obwodowych. Nie była już potrzebna decyzja sądu, i wystarczyło tylko podejrzenie prowadzenia tego typu działalności w mediach internetowych, aby zablokować ich dalsze funkcjonowanie. Znowelizowano także ustawę o zgromadzeniach publicznych. Już wcześniej występowały w niej regulacje o zakazie propagowania ekstremizmu podczas tego typu przedsięwzięć. W przypadku pojawienia się treści zakwalifikowanych jako ekstremistyczne, podejmowano decyzję o zakończeniu imprezy masowej. Organ wydający zgodę na zgromadzenie publiczne mógł jej odmówić, gdyby jego cel stanowiło propagowanie ekstremizmu¹⁷.

W tej chwili reżim posiada szerokie spektrum narzędzi do przeciwdziałania ekstremizmowi politycznemu. W ostatnich miesiącach rozszerzono definicję ekstremizmu oraz przejawów ekstremizmu. Zastosowano bardzo szerokie i pojemne kryteria ekstremizmu i jego przejawów, stwarzające szerokie pole do nadinterpretacji przepisów. Ponadto zwiększono liczbę podmiotów odpowiedzialnych za zwalczanie przejawów ekstremizmu. W dodatkowe uprawnienia wyposażono funkcjonariuszy struktur siłowych oraz uproszczono procedury stosowania środków przymusu bezpośredniego oraz broni. Zwiększono także ochronę prawną służb mundurowych oraz ich rodzin. Podobnie postąpiono wobec urzędników państwowych. Znowelizowano również wiele ustaw zaostrzających kary za prowadzenie działalności ekstremistycznej. Zmiany w całym systemie ustawodawstwa zwalczającego ekstremizm miały na celu usankcjonowanie prawne masowych represji powyborczych oraz zwiększenie liczby narzędzi do walki z oponentami politycznymi¹⁸.

2. Współczesny białoruski ekstremizm polityczny

Przed wyborami prezydenckimi w 2020 r. na Białorusi zwalczanie działalności ekstremistycznej nie przybrało masowego charakteru. Wszystko zmieniło się po ostatnich sfałszowanych wyborach prezydenckich, które zakończyły się kolejnym

¹⁷ Закон Республики Беларусь 24 мая 2021 г. № 110-3 „Об изменении законов по вопросам средств массовой информации”, <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H12100110&p1=1> [dostęp: 12.11.2021]; Закон Республики Беларусь 17 июля 2008 г. № 427-3 „О средствах массовой информации”, <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10800427> [dostęp: 12.11.2021].

¹⁸ Закон Республики Беларусь 17 мая 2021 г. № 106-3 „Об изменении законов по вопросам обеспечения национальной безопасности Республики Беларусь”, <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H12100106&p1=1> [dostęp: 13.12.2021].

zwycięstwem Aleksandra Łukaszenki. Masowe i żywiołowe protesty społeczne na Białorusi przeciwko fałszerstwom wyborczym zachwiały podstawami funkcjonowania reżimu autorytarnego. Niespotykana dotąd fala represji spotkała społeczeństwo białoruskie. Białoruski reżim podjął działania legislacyjne, aby poszerzyć ramy prawne dla dalszej eskalacji represji wobec swoich przeciwników. Do walki z oponentami reżim wykorzystał zapisy znowelizowanej ustawy o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej oraz nowej ustawy o zapobieganiu rehabilitacji nazizmu. Podjął się także szeroko zakrojonej reformy ustawodawstwa, aby zwiększyć liczbę narzędzi do walki z własnym społeczeństwem. Wszelkie przejawy opozycyjności, bądź nieposłuszeństwa obywatelskiego, najczęściej kwalifikowano jako czyny o charakterze ekstremistycznym. Z podobną reakcją reżimu spotykały się hasła demokratyzacji państwa, bądź zmiany władzy. Poza sporadycznymi przypadkami na Białorusi, nigdy nie funkcjonowały grupy wyrażające skrajne poglądy, bądź dążące do siłowej zmiany ustroju konstytucyjnego. Reżim traktował jako ekstremistów głównie własne społeczeństwo, opowiadające się za przyspieszeniem zmian politycznych w kraju. Z punktu widzenia Łukaszenki wszyscy protestujący przeciwko sfałszowanym wyborom prezydenckim w 2020 r., zaliczali się do ekstremistów, chociaż protestujący nie stwarzali bezpośredniego zagrożenia dla państwa. Przyjęcie zaostrzonych sankcji karnych i kar administracyjnych służyło zwiększeniu skali represji wobec społeczeństwa, oraz rozszerzeniu podstaw prawnych represji. Reżimowi zależało na szybkim wygaszeniu protestów społecznych oraz ukaraniu najbardziej aktywnych jednostek i grup protestujących przeciwko obecnej sytuacji politycznej w kraju. Prawne usankcjonowanie terroru zwiększyło kontrolę nad społeczeństwem obywatelskim. Celem działań reżimu było zapobieżenie powtórzenia się scenariusza z 2020 r. oraz konsolidacja władzy. Po wyborach prezydenckich w 2020 r. Łukaszenka wzmocnił rolę struktur siłowych w państwie, aby odgrywały kluczową rolę w kształtowaniu polityki państwa wobec społeczeństwa¹⁹.

Mimo obowiązywania ustawodawstwa na Białorusi o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej od 2007 r., faktycznie do wyborów prezydenckich w 2020 r. wykorzystywano je głównie do cenzury treści opozycyjnych oraz blokowania niepożądanych treści w internecie. Stworzono także oficjalny spis materiałów ekstremistycznych. Jego prowadzenie powierzono Ministerstwu Informacji. Na liście ministerialnej do kwietnia 2019 r. umieszczono ok. 600 materiałów tego rodzaju. Ich wzrost nastąpił głównie po 2015 r. We wcześniejszych latach sporadycznie pojawiały na liście nowe materiały. Wśród materiałów uznanych przez reżim za ekstremistyczne znalazły się głównie te wytworzone przez opozycję

¹⁹ K. Kłysiński, P. Żochowski, *Legalizacja terroru. Białoruski reżim rozszerza podstawy prawne represji*, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_401_1.pdf [dostęp: 8.12.2021].

polityczną, lub promującą kulturę i historię białoruską, gdyż traktowano je jako nacjonalistyczne. W oficjalnym rejestrze materiałów ekstremistycznych pojawiły się różnego rodzaju książki, strony internetowe, broszury, znaczki, przedmioty, emblematy, grafiki, pliki muzyczne etc. W przypadku poprawy relacji Białorusi ze strukturami zachodnimi, reżim zmieniał swoje podejście na bardziej liberalne w kwestii umieszczania nowych materiałów ekstremistycznych na oficjalnej liście. Przed wyborami prezydenckimi w 2020 r. przepisy o zwalczaniu działalności ekstremistycznej reżim wykorzystywał także do filtrowania sieci internetowej i blokowania niepożądanych treści. Także w ustawie medialnej znalazły się regulacje prawne pozwalające blokować w internecie treści propagujące działalność ekstremistyczną, bądź zachęcające do jej prowadzenia. Interpretacja tego typu przepisu znalazła się w gestii reżimu, który często go nadużywał do zwalczania krytycznych wobec niego treści. Nie stosowano szerzej tych regulacji prawnych do skazywania ludzi na karę ograniczenia bądź pozbawienia wolności. Generalnie do wyborów prezydenckich w 2020 r. stosowanie ustawy o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej, posiadało dość ograniczony charakter i zwalczano tylko pomniejsze przejawy działalności ekstremistycznej²⁰.

Po wyborach prezydenckich w 2020 r. na Białorusi reżim przystąpił do masowych represji wobec uczestników protestów powyborczych. Od czerwca 2021 r. oskarżano uczestników protestów powyborczych głównie na podstawie ustawodawstwa o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej, w skład którego wchodziła nie tylko ustawa o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej. Po nowelizacji ustawy o zwalczaniu działalności ekstremistycznej oraz wydatnym podniesieniu kar za prowadzenie tego typu działalności, zmieniła się praktyka prowadzonych spraw przez sądy. Od czerwca 2021 r. oskarżano uczestników protestów powyborczych głównie na podstawie ustawodawstwa o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej, w skład którego wchodziła nie tylko ustawa o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej, ale także wprowadzone rozwiązania o zwalczaniu ekstremizmu w innych regulacjach prawnych (kodeks karny, kodeks wykroczeń administracyjnych, kodeks pracy, ustawa o bezpieczeństwie państwowym; ustawa o zgromadzeniach publicznych, ustawa medialna, etc.). Na podstawie oficjalnych danych nie można precyzyjnie określić jak wiele osób oskarżono o prowadzenie działalności ekstremistycznej i skazano na podstawie obowiązujących przepisów prawnych, gdyż reżim nie udostępnia publicznie tego typu statystyk. Ponadto władze podają wyłączne zbiorcze statystyki, w których nie wymienia się poszczególnych rodzajów popełnionych przestępstw. Dodatkowo oskarża się także na podstawie innych przepisów prawnych, niż tylko dotyczących

²⁰ *Противодействие экстремизму и права человека. Национальное антиэкстремистское законодательство и правоприменительная практика*, https://spring96.org/files/book/ru/2019_extremism_ru.pdf [dostęp: 18.12.2021].

zwalczania działalności ekstremistycznej. Nie ulega jednak wątpliwości, iż większość uczestników protestów powyborczych oskarża się o działalność ekstremistyczną. Zgodnie z informacjami przedstawionymi przez Prokuratora Generalnego pod koniec lipca 2021 r. prowadzono ponad 4,2 tys. spraw karnych związanych z działalnością ekstremistyczną lub terrorystyczną. Rozszerzenie definicji ekstremizmu oraz jego przejawów, pozwalało prawie każdą działalność antyreżimową zakwalifikować jako ekstremizm²¹.

Na podstawie informacji niezależnych białoruskich organizacji obrony praw człowieka (m.in. Centrum Obrony Praw Człowieka „Wiosna'96”; Human Constanta, Białoruski Komitet Helsiński) do grudnia 2021 r. sądy wytoczyły ponad 5,5 tys. spraw karnych wobec uczestników protestów powyborczych. W większości przypadków oskarżano o prowadzenie działalności ekstremistycznej. W więzieniach obecnie przebywa ponad 900 więźniów politycznych. Najczęściej skazywano ich na podstawie przepisów kodeksu karnego (art. 130 – rozniecanie wrogości rasowej, narodowej, religijnej lub socjalnej; art. 342 – organizacja lub aktywne uczestnictwo w działaniach grupowych; art. 289 – akt terroryzmu; art. 293 – masowe zamieszki; art. 361 – wezwanie do działań zagrażających bezpieczeństwu państwa; 361¹ – stworzenie ugrupowania ekstremistycznego lub udział w nim; 363 – stawianie oporu funkcjonariuszowi organów wewnętrznych, etc.). Represje reżimu są skierowane przeciwko wszystkim środowiskom negującym wyniki wyborów prezydenckich w 2020 r. i domagającym się rozpoczęcia demokratyzacji państwa. Wśród aresztowanych są dziennikarze, robotnicy, indywidualni przedsiębiorcy, działacze sektora pozarządowego, oraz zwykli obywatele. Warto w tym miejscu podać kilka charakterystycznych przykładów orzecznictwa sądów w sprawach o ekstremizm polityczny. Na podstawie art. 130 kodeksu karnego wszczynano sprawy karne wobec osób zamieszczających treści antyreżimowe na portalach społecznościowych oraz udostępniających dane osobowe funkcjonariuszy służb mundurowych odpowiedzialnych za masowe represje. Przed nowelizacją ustawy o działalności ekstremistycznej, reżim często stawiał uczestnikom protestów zarzuty z art. 289 kodeksu karnego („akt terroryzmu”), zagrożone pozbawieniem wolności od 8 do 15 lat, a w skrajnych przypadkach 25 latami więzienia, a nawet karą śmierci. Po lipcu 2021 r. nadal stosowano zarzuty z art. 289 kodeksu karnego, ale w mniejszej skali, i to głównie w celu zastraszenia oponentów obecnej władzy. Oskarżenia z art. 361 kodeksu karnego (działania zagrażające bezpieczeństwu państwa) stosowano wobec osób np. wzywających do akcji protestacyjnych. Na masową skalę skazuje się uczestników protestów powyborczych na podstawie kodeksu wykroczeń administracyjnych, szczególnie

²¹ *Борьба с «экстремизмом» со смертельными исходами – обзор тенденций за август и сентябрь 2021 года*, <https://humanconstantaby.by/borba-s-ekstremizmom-obzor-tendencij-avgust-i-sentyabr-2021-goda/> [dostęp: 12.12.2021].

art. 19.1 (drobne chuligaństwo), art. 19.10 (wykorzystywanie symboliki nazistowskiej), art. 19.11 (rozpowszechnianie materiałów ekstremistycznych), oraz art. 24.23 (naruszenie porządku organizacji zgromadzenia publicznego). W okresie lipiec-listopad 2021 r. na podstawie kodeksu wykroczeń administracyjnych skazano ponad 300 osób. Rozpoczęto też walkę z niezależnymi mediami i dziennikarzami. Pod koniec listopada 2021 r. w więzieniach przebywało ok. 30 niezależnych dziennikarzy. Na podstawie artykułów z kodeksu wykroczeń administracyjnych orzeka się kary głównie wobec osób uczestniczących w akcjach protestacyjnych, osób aktywnych w internecie, w tym także na portalach społecznościowych. Represje spotykają dziennikarzy i działaczy sektora pozarządowego. Interpretacja przepisów o zwalczaniu działalności ekstremistycznej jest niezwykle szeroka. Np. w 2021 r. skazano sześciokrotnie małżeństwo z art.19.11 kodeksu wykroczeń administracyjnych na 84 dni aresztu za wysyłanie sobie informacji na jednym z portali społecznościowych, których treść uznano za ekstremistyczne. Generalnie obowiązujące ustawodawstwo o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej pozwala skazać każdą niewygodną osobę dla reżimu²².

Po wyborach prezydenckich w 2020 r. reżim przystąpił do masowej likwidacji organizacji pozarządowych, oskarżając je o prowadzenie działalności ekstremistycznej lub stanowienie zagrożenia dla bezpieczeństwa państwa. Według Centrum Obrony Praw Człowieka „Wiosna’96” reżim zakończył działalność, lub postawił w stan likwidacji ok. 275 organizacji pozarządowych, głównie zajmującymi się ochroną praw człowieka, rozwojem społeczeństwa obywatelskiego, czy też ochroną dziedzictwa i kultury białoruskiej. Oficjalnym powodem ich likwidacji jest często zarzut prowadzenie działalności ekstremistycznej (zachęcanie do zmiany ustroju konstytucyjnego, zakłócanie porządku publicznego, organizowanie nielegalnych zgromadzeń publicznych, informowanie o sytuacji politycznej i gospodarczej państwa, eskalacja nastrojów społecznych, zagrożenie bezpieczeństwa państwa etc.). Prawdziwym motywem działań reżimu jest pełna likwidacja niezależnego sektora obywatelskiego, którego głównym przewinieniem jest wspieranie procesów demokratyzacyjnych w państwie. W ostatnich miesiącach zwiększyła się wydatnie cenzura w przestrzeni informacyjnej, która służy głównie zwalczaniu nastrojów opozycyjnych w społeczeństwie. Wszystkie niepożądane treści reżim umieszcza na liście materiałów ekstremistycznych, których

²² *Обзор борьбы с «экстремизмом» в Беларуси за январь-март 2021*, <https://humanconstantaby.org/obzor-borby-s-ekstremizmom-v-belarusi-za-yanvar-mart-2021/> [dostęp: 12.12.2021]; *Борьба с «экстремизмом» со смертельными исходами – обзор тенденций за август и сентябрь 2021 года*, <https://humanconstantaby.org/borba-s-ekstremizmom-obzor-tendencij-avgust-i-sentyabr-2021-goda/> [dostęp: 12.12.2021]; *Уголовное преследование с начала избирательной кампании 2020. Список от правозащитников „Весны”*, <https://spring96.org/ru/news/99641> [dostęp: 14.12.2021]; *Адміністрацыйны пераслед*, <https://spring96.org/persecution?JDateFrom=2021-07-01&JDateTo=2021-11-30> [dostęp: 14.12.2021].

dalsze rozpowszechnianie zagrożono sankcjami karnymi i administracyjnymi. W oficjalnym rejestrze materiałów ekstremistycznych znajduje się obecnie ponad tysiąc pozycji (książki, plakaty, ulotki, informacje prasowe, domeny internetowe, różnego typu czaty internetowe etc.). Władze rozpoczęły również publikować oficjalną listę różnych grup i organizacji oskarżanych o prowadzenie działalności ekstremistycznej. Umieszczono na niej grupy krytykujące obecny reżim, bądź nastawione do niego opozycyjnie²³.

3. Wnioski

Po wyborach prezydenckich w 2021 r. na Białorusi dokonano całościowego przeglądu ustawodawstwa w celu usankcjonowania masowych represji wobec społeczeństwa oraz zaostrzenia kar wobec protestujących. Najpoważniejsze zmiany przeprowadzono w ustawodawstwie zwalczającym ekstremizm. W znowelizowanej w 2021 r. ustawie o przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej zwiększono liczbę podmiotów mogących prowadzić tego typu działalność, znacznie rozszerzono katalog przejawów ekstremizmu oraz dodano nowe podmioty odpowiedzialne za jego zwalczanie. Na poziomie międzyresortowym skoordynowano również zwalczanie przejawów ekstremizmu. Uproszczono i przyśpieszono procedurę likwidacji ugrupowań ekstremistycznych. Białoruś jest klasycznym przykładem państwa niedemokratycznego, w którym blokuje się i uniemożliwia funkcjonowanie podmiotów politycznych. Reżim białoruski wszystkie działania skierowane przeciwko sobie traktuje jako ekstremalne. Każdy rodzaj działalności obywatelskiej, czy opozycyjnej jest często kwalifikowany jako przejaw ekstremizmu politycznego, chociaż protestujący domagali się wyłącznie przestrzegania podstawowych wartości demokratycznych. Także indywidualne czy też zbiorowe formy protestu reżim zalicza do działalności ekstremistycznej. Celem podjętych działań przez reżim jest całkowita neutralizacja protestów społecznych, wyciągnięcie jak najsurowszych konsekwencji wobec protestujących oraz zapobieżenie powtórzenia w przyszłości podobnego scenariusza, jaki wydarzył się po wyborach prezydenckich w 2020 r. Eskalacja represji wobec społeczeństwa przybrała niewyobrażalną wcześniej skalę. W więzieniach przebywa ponad 900 więźniów politycznych. Wobec protestujących sądy często orzekają najwyższe możliwe kary. Od wyborów prezydenckich w 2021 r. masowo stosuje się sankcje karne i administracyjne za jakiegokolwiek przejawy opozycyjności.

²³ *Ликвидация гражданского общества. Полный список НГО, столкнувшихся с давлением белорусских властей*, <https://spring96.org/ru/news/104540> [dostęp: 15.12.2021]; *Республиканский список экстремистских материалов*, <http://mininform.gov.by/documents/respublikanskiy-spisok-ekstremistskikh-materialov/> [dostęp: 15.12.2021]; *МВД Беларуси опубликовало перечень формирований, признанных экстремистскими*, <https://mogilevnews.by/news/18-10-2021-18-41/75714> [dostęp: 15.12.2021].

Likwidowane są ostatnie niezależne organizacje pozarządowe. Podobny los spotyka niezależne środowiska kontestujące obecny reżim autorytarny. Celem tych działań jest zupełna likwidacja społeczeństwa obywatelskiego.

Bibliografia

- Bäcker R., *Rozumienie Rosji jako zadanie dla teorii polityki*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2008, nr 2, s. 5-26.
- Bäcker R., *Typologia doktryn i ruchów współczesnego ekstremizmu politycznego*, w: *Doktryny i ruchy współczesnego ekstremizmu politycznego*, red. E. Olszewski, Lublin 2004, s. 79-86.
- Czwołek A., *Opozycja polityczna na Białorusi (1989-2010)*, Gdańsk 2013.
- Gawroński S., Piątkiewicz P., *Wykorzystanie monitoringu mediów w badaniach ekstremizmu politycznego*, „Polityka i Społeczeństwo” 2018, nr 3 (16), s. 7-18.
- Duraj N., *Sposoby walki z ekstremizmem w Federacji Rosyjskiej*, Poznań 2018.
- Herbut R., *Ekstremizm polityczny*, w: *Leksykon politologii wraz z Aneksem o: reformie samorządowej, wyborach do sejmu, prezydenckich oraz gabinetach rządowych*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 86-87.
- Hołub A., *Państwo wobec ekstremizmu i radykalizmu-ekstremizm i radykalizm wobec państwa*, Szczytno 2020.
- Hołub A., *Ekstremizm i radykalizm jako środowiska rozwoju terroryzmu*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2016, t.17, s. 23-38.
- Jakimowicz-Ostrowska I., *Radykalizm polityczny jako reakcja na własne państwo. Europa Środkowa i Wschodnia w XXI wieku*, „Przegląd Zachodni” 2011, nr 4, s. 75-92.
- Karolczak K., *Uwarunkowania i źródła ekstremizmu politycznego*, w: *Doktryny i ruchy współczesnego ekstremizmu politycznego*, red. E. Olszewski, Lublin 2004, s. 38-44.
- K. Kłysiński, P. Żochowski, *Legalizacja terroru. Białoruski reżim rozszerza podstawy prawne represji*, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_401_1.pdf [dostęp: 8.12.2021].
- Kołodziejczyk P., *Metodologiczne problemy badania internetowych witryn ekstremistycznych*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2012, nr 8, s. 49-70.
- Morosko-Bonkiewicz A., *Prawicowy ekstremizm w Republice Federalnej Niemiec - zagrożenie dla demokracji?*, „Przegląd Zachodni” 2011, nr 4, s. 115-144.
- Pomorska M., *Ekstremizm polityczny z perspektywy polityczno-psychologicznej*, „Przegląd Zachodni” 2011, nr 4, s. 185-195.
- Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach*, <https://www.osce.org/files/f/documents/1/d/111438.pdf> [dostęp: 6.12.2021].
- Rakusa-Suszczeński M., *Trzy nurty badania radykalizmu społecznego*, „Zoon Politikon” 2016, nr 7, s. 13-33.
- Resolution 1344. Threat posed to democracy by extremist parties and movements in Europe, 2003, <https://pace.coe.int/en/files/17142#trace-2> [dostęp: 4.12.2021].
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 13 grudnia 2007 r. w sprawie walki z rosnącym ekstremizmem w Europie, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2007-0623_PL.html [dostęp 4.12.2021].

- Tokarczyk R., *Rozważania nad pojęciem ekstremizmu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 2003/2004, vol. L/LI, s. 253-280.
- Tokarczyk R., *Teoretyczna a praktyczna istota współczesnego ekstremizmu politycznego*, w: *Doktryny i ruchy współczesnego ekstremizmu politycznego*, red. E. Olszewski, Lublin 2004, s. 13-35.
- Tomaszewski P., *Ekstremizm polityczny a bezpieczeństwo państwa- rozważania w kontekście Polski*, „Historia i Polityka” 2012, nr 7(14), s. 47-57.
- Zinchenko Y. P., *Extremism from the perspective of a system approach*, „Psychology in Russia: State of the Art” 2014, Volume 7, Issue I, s. 22-33.
- Административное законодательство: новые нормы для активистов и организаций гражданского общества, <https://www.lawtrend.org/freedom-of-association/novoe-administrativnoe-zakonodatelstvo-novye-normy-dlya-aktivistov-i-organizatsij-grazhdanskogo-obshhes-tva> [dostęp: 10.12.2021].
- Адміністративні пераслед, <https://spring96.org/persecution?JDateFrom=2021-07-01&JDateTo=2021-11-30> [dostęp: 14.12.2021].
- Анализ изменений в антиэкстремистское законодательство, <https://humanconstant.by/analiz-izmenenij-v-anti-ekstremistskoe-zakonodatelstvo/> [dostęp: 7.12.2021].
- Анализ законодательства Республики Беларусь о противодействии экстремизму и недопущении реабилитации нацизма, pdf., s.1; https://www.icnl.org/wp-content/uploads/analiz-zakona-Belarusy_ekstremizm_28-07-2021-1.pdf [dostęp: 5.12.2021].
- Аналитическая записка по шанхайской конвенции о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом <https://www.osce.org/files/f/documents/2/6/470538.pdf> [dostęp 10.12.2021].
- Борьба с «экстремизмом» со смертельными исходами – обзор тенденций за август и сентябрь 2021 года, <https://humanconstant.by/borba-s-ekstremizmom-obzor-tendencij-avgust-i-sentyabr-2021-goda/> [dostęp: 12.12.2021].
- Восканян С. С., *К вопросу о классификации экстремизма*, http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/pep/2017/9/politics/voskanyan.pdf [dostęp: 5.12.2021].
- Закон Республики Беларусь 24 мая 2021 г. № 110-3 „Об изменении законов по вопросам средств массовой информации”, <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H12100110&p1=1> [dostęp: 12.11.2021].
- Закон Республики Беларусь 18 июля 2019 г. No 227-3 Об изменении Закона Республики Беларусь „О противодействии экстремизму”, <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H11900227&p1=1> [dostęp: 6.12.2021].
- Закон Республики Беларусь 17 мая 2021 г. № 106-3 „Об изменении законов по вопросам обеспечения национальной безопасности Республики Беларусь”, <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H12100106&p1=1> [dostęp: 13.12.2021].
- Закон Республики Беларусь 17 июля 2008 г. № 427-3 „О средствах массовой информации”, <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10800427> [dostęp: 12.11.2021].
- Закон Республики Беларусь 4 января 2007 г. № 203-3 „О противодействии экстремизму”, <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10700203> [dostęp: 6.12.2021].
- Кодекс Республики Беларусь об административных правонарушениях 6 января 2021 г. № 91-3, <https://etalonline.by/document/?regnum=HK2100091> [dostęp: 9.12.2021].
- Конвенция Шанхайской организации сотрудничества по противодействию экстремизму, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102574570&backlink=1&&nd=102632751> [dostęp: 5.12.2021].

- Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.), <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/> [dostęp: 4.12.2021].
- Ликвидация гражданского общества. Полный список НГО, столкнувшихся с давлением белорусских властей*, <https://spring96.org/ru/news/104540> [dostęp: 15.12.2021].
- МВД Беларуси опубликовало перечень формирований, признанных экстремистскими*, <https://mogilevnews.by/news/18-10-2021-18-41/75714> [dostęp: 15.12.2021].
- Новое законодательное регулирование в Республике Беларусь как реакция властей на события 2020 года, его соотношение с международными стандартами в сфере прав человека*, https://belhelcom.org/sites/default/files/novoe_zakonodatelnoe_regulirovanie_belarus_2021_2.pdf [dostęp: 8.12.2021].
- Обзор борьбы с «экстремизмом» в Беларуси за январь-март 2021*, <https://humanconstantia.by/obzor-borby-s-ekstremizmom-v-belarusi-za-yanvar-mart-2021/> [dostęp: 12.12.2021].
- Постановление Совета Министров Республики Беларусь 12 октября 2021 г. № 575 „О мерах противодействия экстремизму и реабилитации нацизма”, <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=C22100575&p1=> [dostęp: 17.12.2021].
- Правовой анализ проекта Закона Республики Беларусь „Об изменении кодексов по вопросам уголовной ответственности”*, <https://www.osce.org/files/f/documents/e/3/490502.pdf> [dostęp: 8.12.2021].
- Противодействие экстремизму и права человека. Национальное антиэкстремистское законодательство и правоприменительная практика*, https://spring96.org/files/book/ru/2019_extremism_ru.pdf [dostęp: 18.12.2021].
- Республиканский список экстремистских материалов*, <http://mininform.gov.by/documents/respublikanskiy-spisok-ekstremistskikh-materialov/> [dostęp: 15.12.2021].
- Указ № 450 „О Межведомственной комиссии по противодействию экстремизму и борьбе с терроризмом”, <https://president.gov.by/ru/documents/ukaz-no-450-ot-22-noyabrya-2021-g> [dostęp: 17.12.2021].
- Уголовное преследование с начала избирательной кампании 2020. Список от правозащитников „Весны”*, <https://spring96.org/ru/news/99641> [dostęp: 14.12.2021].
- Уголовный кодекс Республики Беларусь 9 июля 1999 г. № 275-3, <https://etalonline.by/document/?regnum=НК9900275> [dostęp: 8.12.2021].
- Федеральный закон от 25.07.2002 г. № 114-ФЗ „О противодействии экстремистской деятельности”, <http://kremlin.ru/acts/bank/18939> [dostęp: 6.12.2021].
- Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом, https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000316_ [dostęp: 5.12.2021].